

جغرافیا و روابط انسانی، زمستان ۱۴۰۳، دوره ۷، شماره ۴، صص ۹۴-۱۰۲

بررسی جایگاه جامعه عشایری ایران در نظام برنامه ریزی کتاب های درسی آموزشی کشور

احسان محمودی برام^۱، سعید ملکی^{۲*}، امیر محمد سرپاس^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

۲- استاد گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)

Email: malekis@scu.ac.ir

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵

چکیده

جامعه عشایری سابقه ای طولانی در تاریخ و فرهنگ ایران زمین دارد. از زمان های گذشته تاکنون بخشی از مردم در پهنه جغرافیایی ایران نوعی از زندگی را برگزیده اند که به استفاده از منابع طبیعی محیط زیست پرداخته اند. جامعه عشایری در کنار جامعه شهری و روستایی جامعه سومی را به وجود آورده است و این جامعه با گذشت قرون در اثر عوامل گوناگون اهمیت خود را از دست داده است و بسط و توسعه شهرنشینی و دگرگونی های عمده در ساختار اقتصادی و شیوه های تولید سبب برهم خوردن تعادل جامع عشایری شده است. هدف از این مقاله تحلیل محتوای کتب درسی ۱۲ ساله نظام آموزشی جدید بر محور موضوع عشایر است تا مشخص شود که چه محتوایی در این کتب مطرح شده و آیا دانش آموزان با مطالعه ی این محتوا به اهمیت وجود عشایر در یک سرزمین و ظرفیت هایی که این قشر ایجاد می کند پی خواهند برد یا خیر؟ به این منظور از روش تحلیل محتوا استفاده شده و کتاب های دوره های ابتدایی و متوسطه مشترک رشته های مختلف تحصیلی انتخاب شده و مورد بررسی قرار گرفته اند نتایج به دست آمده گواه آن است که مبحث عشایر بیشتر در کتاب های مطالعات اجتماعی و کمتر در کتاب های علوم تجربی مورد توجه قرار گرفته است و بنظر میرسد محتوای ارائه شده آنقدری بوده است که می تواند این پیام را به دانش آموزان منتقل کند که "اولا بتوانند عشایر و زندگی عشایری را توصیف کنند و اطلاعات نسبتاً خوبی داشته باشند و ثانيا بتوانند پتانسیل ها و ظرفیت هایی که عشایر میتواند برای یک کشور به ارمغان بیاورد را بشناسند.

کلمات کلیدی: عشایر زندگی عشایری، تحلیل محتوا، کتاب های درسی.

۱. مقدمه و بیان مسأله

جامعه عشایری کشور سابقه ای طولانی در تاریخ و فرهنگ ایران زمین دارد. از زمان های گذشته تاکنون بخشی از مردم در پهنه جغرافیایی ایران نوعی از زندگی را برگزیده اند که با استفاده از چراگاه های طبیعی به پرورش دام می پردازند و فعالیت عمده آنها دامداری است. جامعه عشایری کشور در کنار جامعه شهری و روستایی جامعه سومی را به وجود آورده است.

این جامعه با گذشت، قرون در اثر عوامل گوناگون اهمیت خود را از دست داده است. قبل از رژیم پهلوی ایلات و عشایر کشور در نقاط پرجمعیت سهم مهمی در اداره مملکت به عهده داشته اند. به طوری که از دوره صفویه به بعد اکثر خاندان های شاهی ایران از ایلات برخاسته اند. صفویه زندیه افشاریه و قاجاریه از جمله سلسله های حکومتی ایران هستند که یکی بعد از دیگری در اثر تفوق بر سایر ایل ها و جوامع یکجانشینی اداره کشور را به عهده گرفته اند. بسط و توسعه شهرنشینی و دگرگونی های عمده در ساختار اقتصادی و شیوه های تولید سبب بر هم خوردن تعادل جامع عشایری شده است. این تغییرات در اوایل قرن حاضر و آغاز زمامداری سلسله پهلوی در ایران که بعد از گذشت چند قرن اولین حکومت غیر ایلی و عشایری را در کشور به وجود آورده است بیشتر از همیشه در ایجاد تحول در جامعه عشایری موثر بوده است (بارت/ فردریک ۱۳۴۴).

به کسانی که به جامعه عشایری تعلق دارد عشایر گفته می شود واژه عشایر، جمع عشیره به معنی قبیله است. جامعه عشایری شیوه زیستی متفاوت و جدای از شیوه زیست شهری و شیوه زیست روستایی است این جامعه عبارت است از جامعه انسانی نسبتاً خوداتکا و خودبسنده که ساخت اجتماعی قبیله ای دارد و عموماً زندگی خود را از دامداری اداره می کنند (فصل نامه ذخایر انقلاب ۱۳۶۹).

سرآغاز و علت زندگی عشایر ایران کوچ نشینی از سده های بسیار قدیم آغاز شده است. این شیوه زندگی به شکل بسیار ساده ای شروع شد لیکن جابجایی از مکانی به مکان دیگر هنوز ویژگی ثابت این سبک از زندگی می باشد. پژوهشاتی که بر روی شیوه زندگی کوچ نشینی انجام شده اند نشان می دهند که این پدیده بیشتر در سرزمین های نیمه خشک و حاشیه ای وجود دارد.

عشایر به عنوان یک قشر اجتماعی در ایران از سابقه طولانی و تاثیرگذار بر روند حیات جمعی مردم این دیار برخوردار بوده است.

اگر بتوان با تفاوت قائل شدن میان عشایر و روستاییان جمعیت کشور را به سه گروه شهرنشین روستا نشین و عشایر تفکیک کرد در گذشته عشایر از جهت غلبه جمعیتی و تاثیرگذاری بر روند جاری زندگی اجتماعی اهمیت بیشتری داشته اند. آموزش مهمترین ابزاری محسوب میشود که میتوان با آن فرهنگ سازی کرد. آموزش در دو سطح آموزش رسمی و آموزش غیر رسمی انجام میگردد و بدیهی است که رسالت آموزشو پرورش به عنوان متولی آموزش رسمی از اهمیت بسزایی برخوردار است و پس از خانواده در تکوین ابعاد شخصیتی کودکان و نوجوانان مهمترین نقش را دارد. هدف کلی برنامه های مدرسه آن است که مجموعه ای از اطلاعات مفید و مهارت ها را در اختیار دانش آموزان بگذارند تا آنها را در زندگی آینده خود مورد استفاده قرار دهند. (هاوز، ۱۳۸۰) با این حال از منظر مطالعات علمی اشاره به عنوان یک قشر اجتماعی؛ شایسته مطالعات عمیق و ژرف نگر هستند که آن که شناخت بخش قابل توجهی از نهادهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی در جامعه ما وابسته به شناخت علمی حیات و رفتار اجتماعی نقش است با این حال پژوهشهای علمی در مورد عشایر نسبت به سایر اقشار و گروه های اجتماعی در ایران رشد چندان مطلوبی نداشته است. نظریه های مختلفی در رابطه با علت این سبک زندگی وجود دارد برای مثال میتوان به افزایش جمعیت و توسعه کشاورزی ساختار اقتصادی یک جامعه ی معین شرایط اجتماعی و سیاسی و عوامل بوم شناختی اشاره کرد در بسیاری از موارد، عشایر نقش عمده ای در جنگ با دشمنان ایفا کرده اند آنها گاهی به عنوان ارتشی

مستقل یا نیروی کمکی، با یکدیگر متحد شده‌اند. تاریخ ایران در موارد بسیاری شاهد کمک های قطعی آنها در دفاع از کشور بوده است (قیاسی، ۱۳۸۷).

۱-۱_ سوالات پژوهش

-در کتب درسی حوزه مطالعات اجتماعی ابتدایی چه محتوایی به مبحث عشایر اختصاص یافته؟

در کتب درسی حوزه مطالعات اجتماعی متوسطه چه محتوای به مبحث عشایر اختصاص یافته است؟
در کتب درسی حوزه تجربی ابتدایی چه محتوایی به مبحث عشایر اختصاص یافته است؟ در کتب جغرافیا عمومی دوره متوسطه دوم چه محتوایی به مبحث عشایر اختصاص یافته است؟
آیا در این کتابها به موضوع ساده زیستی و استقامت عشایر اشاره شده است؟

۲_ تئوری و پیشینه پژوهش

محتوای کتاب های درسی که مهمترین مسیر برای انتقال دانش محسوب می شوند، نیز می بایست ساختار مناسبی داشته و انتظارات جامعه را برآورده سازد (حسینی طاق ۱۳۸۷).

کتاب های درسی و محتوای آن محمل مناسب و ابزاری مفید برای ارائه دانش، تغییر در باورها و نگرش ها، آموزش مهارت ها ایجاد تعهد و روحیه مدنی در دانش آموزان و جامعه پذیر ساختن آنان است (فاتحی زاده و همکاران ۱۳۸۲).

دال (۱۹۹۲) بر این باور است که کتاب درسی یا محتوای مکتوب ویژه در نظام های آموزشی متمرکز به تحلیل و بررسی علمی نیاز دارند تا مشخص گردد که چه اصلاحاتی نیاز دارد (دال، ۱۹۹۲). تحلیل محتوا روش پژوهشی برای گرفتن نتایج معتبر و قابل تکرار از داده های استخراج شده از متن است (رایف، ۱۳۸۵).

تحلیل محتوا فنی است که به کمک آن ویژگی های خاص پیام ها به طور نظام یافته و عینی مورد شناسایی قرار می گیرد (چاوا، ۱۳۸۱) تحلیل محتوا دارای ویژگی های زیر می باشد (راجردی و همکاران، ۱۳۸۴) الف - تحلیل محتوا روشی نظام مند است؛ به این معنا که محتوایی که قرار است مورد ارزیابی قرار گیرد باید براساس قواعد روشن و ثابتی برگزیده شود. ب-تحلیل محتوا روشی عینی است بنابراین ساخته های ذهنی پژوهشگر نباید در آن دخالت داشته باشد.

ج - از آنجایی که تحلیل محتوا کمی، است هدف اصلی تحلیل محتوا بازنمایی دقیق مجموعه ای از پیام ها می باشد. تحلیل محتوا نوعی بررسی اسناد و مدارک میباشد که ممکن است شخص پژوهشگر یا افراد دیگر به جمع آوری آن پرداخته باشند ولی تحلیل و واری آن توسط شخص محقق انجام می گیرد که کلمات، عبارات، اسامی بندها، تصاویر موضوع ها یا هر جلوه ویژه ای که مورد نظر پژوهشگر، است ثبت می گردد. با وجود تنوع اسناد و مدارک، از روش علمی برای تحلیل آن استفاده می شود (طالقانی، ۱۳۸۱).

۳_ مواد و روش ها

این پژوهش از نوع کاربردی بوده و به روش توصیفی تحلیلی و با ابزارهای تحلیل و محتوا انجام گرفته است واحد تحلیل نیز کلمه در متن پرسش ها تمرین ها و همچنین تصاویر مربوط به عشایر بوده است هرچند که موضوع اشاره به یک موضوع جامع و کامل بوده و از زوایای مختلف توسط کتاب های درسی گوناگون قابل بررسی می باشد اما به دلیل اینکه از جهت اهمیت

عشایر و نقش مهم آنها در کشور و منابع طبیعی و توزیع جغرافیایی که بیشتر در حیطه کتاب های درسی مطالعات اجتماعی و جغرافیا و علوم تجربی مورد بحث قرار می گیرند و به بررسی این کتاب ها پرداخته شده است.

۴_ نتایج و بحث

۴_۱_ کتاب های حوزه مطالعات اجتماعی (سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی ۱۳۹۹)

کتاب های مطالعات اجتماعی در پایه های سوم تا ششم ابتدایی و اول تا سوم متوسطه ی اول تدریس می شوند . در پایه سوم دبستان برای اولین بار در کتاب مطالعات اجتماعی موضوع عشایر در درس ۱۵ تحت عنوان "خانه ها با هم تفاوت دارند" این گونه مطرح می شوند:

این تصویر زندگی عشایر را نشان می دهد.

عشایر مردمی هستند که شغل آنها دامپروری است. آنها برای یافتن چراگاه به طور مرتب از یک منطقه به منطقه دیگر کوچ می کنند عشایر در چادر زندگی می کنند. بنابراین در هنگام کوچ خانه های آنها هم جابجا میشود". (شکل ۱)

شکل ۱ تصویر و متن بکار رفته در درس ۱۵ کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم دبستان

در کاربرگ شماره ۱۳ نیز تحت عنوان انواع "خانه ها(الف)" متن و تصاویری در رابطه با انواع خانه ها آورده شده و باید اسم خانه ها را به تصویر مربوط به خودش متصل کرد و به موضوع عشایر اشاره شده است.

در کاربرگ شماره ۱۴ نیز تحت عنوان انواع خانه ها (ب)" متن و تصاویری درباره انواع خانه ها وجود دارد که می بایست شماره تصویر را در قسمت جلوی متن مربوط به خودش جای گذاری کرد و به موضوع عشایر اشاره شده است.

در پایه ی چهارم دبستان و در درس ۵ تحت عنوان زندگی در شهر و روستا" مطالب زیر آورده شده است (شکل ۲)

شکل ۲ تصویر و متن بکار رفته در درس ۵ کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در درس ۵ همین کتاب تحت عنوان زندگی در شهر و روستا "بخش فعالیت متن زیر آمده است.

۲- زندگی روستایی چه تفاوتی با زندگی عشایری دارد؟"

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم به عشایر به صورت مختصر اشاره شده است درس دهم با نام ایران خانه ما در صفحه ۵۰ این گونه اشاره شده که جمعیت ایران در سال ۱۳۹۵ نزدیک به ۸۰ میلیون نفر بوده است عده زیادی از مردم ایران در شهرهای کوچک و بزرگی زندگی می کنند و تعدادی از مردم در روستاها به سر می برد عده ای کمی از هموطنان ما نیز به زندگی عشایری دارند

در پایان همین درس در قسمت واژه ها و بیشتر بدانیم تعریفی از زندگی عشایری آورده شده است. در این نوع زندگی افراد با دام هایشان برای یافتن چراگاه مناسب از جایی به جای دیگر کوچ می کنند.

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم از کلمه عشایر این گونه نام برده شده است درس چهارم با نام وظایف دولت آورده شده است که منظور از شهروندان اتباع یک کشور است چند سال گذشته با مفهوم تبعه و اتباع آشنا شدید و همه کسانی که در تابعیت دولت جمهوری اسلامی ایران را دارند چه شهری باشد که روستایی و عشایری که در داخل کشور زندگی می کنند و چه در خارج از کشور شهروندان ایران محسوب می شوند. در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم این گونه از کلمه عشایر استفاده شده است در برخی از نواحی ایران مانند بوشهر فارس و خوزستان نیروهای مردمی از جمله عشایر غیور به مقابله با قوای اشغالگر انگلیسی برخاستند از جمله دلیر مردان تنگستانی به فرماندهی رئیس علی دلواری با ایثار جان خویش ضربه سنگینی به اشغالگران وارد آورد.

۲-۴_ کتاب های حوزه ی علوم تجربی (سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی ۱۳۹۹)

کتاب های حوزه ی علوم تجربی شامل کتاب های علوم تجربی ۶ پایه ابتدایی و ۳ پایه متوسطه ی دوره اول می شود در پایه سوم دبستان برای اولین بار کلمه عشایر و آن هم در درس ۱۳ کتاب علوم تجربی با عنوان هر کدام " جای خود (۲) در قالب متن و تصویر زیر مطرح شده است:

شیر، پشم یا مو

شیر برای ما غذای مفیدی است. شیر را از کدام جانوران بدست می آوریم؟ از این جانوران چه استفاده های دیگری می کنیم؟

شکل ۳: تصویر و متن بکار رفته در درس ۱۳ کتاب علوم تجربی پایه سوم دبستان

همچنین در درس ۸ علوم تجربی پایه ی چهارم دبستان تحت عنوان آسمان در شب "تصویری در رابطه با عشایر آمده است. و در ادامه این تصویر در صفحه بعد متن و تصویر زیر آمده است: "ایمان" که دلش میخواست با زندگی عشایر آشنا شود با عمویش به استان فارس سفر کرد. در آنجا یک روز هنگام غروب خورشید نقطه‌های درخشان در آسمان نظر او را جلب کرد. با تاریک شدن هوا او آسمان را پر از آن نقطه‌های روشن دید و از دیدن آنها شگفت زده شد."

شکل ۴ تصویر و متن بکار رفته در درس ۸ کتاب علوم تجربی پایه چهارم دبستان

۳-۴ کتاب های حوزه جغرافیا (سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی)

در کتاب جغرافیای ایران از واژه عشایر در چندین مورد مختلف به آن اشاره شده است که در قالب زیر می باشد در درس نهم جغرافیای ایران با نام سکونتگاه های ایران در صفحه ۸۱ کتاب اشاره شده که قدیمی ترین سکونتگاه که در ایران شناخته شده است سکونتگاه عشایری می باشد در این شیوه زندگی سکونت و یکجانشینی دائمی دیده نمی شود عشایر به طور به طور مستقیم از منابع طبیعی استفاده می کنند در ایران وجود کوه های البرز و زاگرس و نیز در دشت های پست و هموار مجاور آنها از قرن ها پیش اوضاع مساعدی را برای دامپروری فراهم کرده است.

عشایر زندگی اجتماعی قبیله ای دارند و از این و طایفه های مختلف تشکیل شده اند و پیوندهای خویشاوندی با هم دارند ایل سون ، بختیاری ، قشقایی و ترکمن از ایلات عمده کشور ایران محسوب می شوند.

در همین صفحه تصویری از زندگی عشایری ایل سون ساکن استان اردبیل مشاهده می شود

مورد بعدی در صفحه ۸۲ آورده شده که در جدولی از دانش آموز خواسته شده تفاوت های سه نوع از انواع سکونتگاه ها را با توجه به اطلاعاتی که داده شده در جدول بنویسند و زندگی عشایری از لحاظ جمعیت معیشت روابط اجتماعی خدمات و تسهیلات را با دیگر نوع سکونتگاه مقایسه کنند.

مورد بعدی در کتاب جغرافیای ایران در درس دهم همین کتاب با نام توان های اقتصادی ایران می باشد در صفحه ۹۲ این کتاب آورده شده.

یکی از تولید کنندگان محصولات دامی عشایر غیور و زحمتکش هستند هرچند جمعیت عشایری کمتر از ۲ درصد جمعیت کشور است آنان ۲۵ درصد واحد دامی و ۲۰٪ از تولید پروتئین مربوط به کشور را به خود اختصاص دادند.

از تحلیل محتوای کتب فوق الذکر نتایج زیر حاصل می شود:

بررسی محتوای کتب های نظام جدید آموزشی نشان دهنده ی این موضوع است که کلا" در متون آموزشی دوره ی ۱۲ ساله ی عمومی از کلمه ی عشایر به تعداد ۲۲ مرتبه استفاده شده و ۱۲ تصویر نیز ارائه شده است. در این بین، کتب مطالعات اجتماعی با ۱۳ مرتبه استفاده از کلمه ی عشایر و کتب علوم تجربی با ۶ مرتبه استفاده از تصویر عشایر رتبه ی اول را دارند. در کتابهای علوم تجربی نیز ۱ مرتبه از کلمه عشایر و ۶ مرتبه از تصویر عشایر استفاده شده است در دوره متوسطه دوم نیز کتاب جغرافیای ایران با ۷ کلمه و ۲ تصویر در ارتباط با عشایر سهم داشته اند. بررسی ارتباطات عمودی در پایه های مختلف تحصیلی و ارتباطات افقی در بین دروس یک پایهی نشان دهنده ی این است که ارتباط طولی از پایه ی سوم دبستان تا پایه دهم تا حدودی برقرار بوده و فقط در پایه های پنجم دبستان، ششم دبستان و دوره دوم متوسطه اول هیچ متنی در رابطه با عشایر در کتب ارائه نشده است ارتباط افقی نیز ضعیف تر بوده و فقط در پایه سوم و چهارم دبستان در هر دو درس مطالعات اجتماعی و علوم تجربی برای عشایر به طور همزمان مطلب ارائه شده است.

۵- پیشنهادها

بنابراین پیشنهاد می شود که عشایر به عنوان نماد ساده زیستی و استقامت در کتاب درسی مطرح شده و در قالب بحث منسجمی در یکی از پایه های تحصیلی و ابعاد مختلف عشایر مانند محیط زیست و اشتغال پراکندگی جغرافیایی مورد بررسی قرار گیرند و از اهمیت و حفظ و پایداری عشایر غیور به عنوان میراث ملی میهنی منحصر به فرد در اذهان دانش آموزان تصور گردد در صورت امکان میتوان یک بازدید میدانی از عشایر و چگونگی زندگی آنها داشت تا بتوان این موضوع را مورد بررسی قرار دهند و بصورت دقیق بفهمند.

۶- منابع و مأخذ

- ۱- یارت/ فردریک / شناخت کلی ایلات و عشایر / مترجم پرویز ورجاوند/ انتشارات موسسه مطالعاتی و پژوهشاتی اجتماعی / سال ۱۳۴۴
- ۲- فصلنامه ذخایر انقلاب، ناشر سازمان امور عشایر ایران شماره ۳، سال ۱۳۶۹
- ۳- هاوز، هیو، ارتقای بهداشت در، مدارس ترجمه مؤده سعیدی نژاد و همکاران تهران صندوق کودکان سازمان ملل متحد (یونیسف)
- ۴- قیاسی، محمد علی (۱۳۷۸)؛ مطالعات اجتماعی ایلات و عشایر؛ وضعیت پژوهشات اجتماعی- فرهنگی در ایران، منوچهر محسنی، تهران؛ نشر رنسانس، صص ۱۵۵-۱۸۹
- ۵- حسینی طاق، خدیجه تحلیل محتوا کتاب هدیه آسمان پایه پنجم بر اساس رویکرد برنامه درسی مصوب پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهرا، ۱۳۸۷.

- ۶_ فاتحی زاده، مریم؛ نصر اصفهانی، احمدرضا و فتحی، فاطمه بررسی کیفی عملکرد دبیرستان در ایجاد و پرورش مهارتهای اجتماعی، مجله روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه اصفهان ۱۳۸۲، شماره ۲۴
- ۸_ رایف، دانیل؛ لیزی استفن جی فیکو فردریک، تحلیل پیامهای رسانه ای، ترجمه مهدخت بروجردی، علوی سروش، تهران، ۱۳۸۵.
- ۹_ چاوا، فرانکفورد، دیوید نجمیاس، روشهای پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لارجانی و رضا فاضلی سروش، تهران، ۱۳۸۱.
- ۱۰_ را جردی ویمر و جوزف آر. دومینیک پژوهش در رسانه های جمعی، ترجمه دکتر کاووس سید امامی، تهران، سروش، ۱۳۸۴.
- ۱۱- طالقانی، محمود روش نظری پژوهش چ ششم قم دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۱.
- ۱۲- سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی مطالعات اجتماعی شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران، تهران، ۱۳۹۹.
- ۱۳- سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، آموزش علوم تجربی شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران تهران ۱۳۹۹
- ۱۴- سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، جغرافیای ایران شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران، تهران، ۱۳۹۹.
- 16-Doll, Ronald. curriculum improvement; Decision making and process, 1992, 8th ed. Boston: Allyn Bacox